

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 811.161.2'37/38''16''

DOI: 10.15587/2313-8416.2017.92564

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ «ФІЗИЧНИЙ СТАН ЛЮДИНИ» В ТВОРАХ ПЕТРА МОГИЛИ

© Н. М. Тома

Статтю присвячено аналізу лексем на позначення понять, пов'язаних з життям людини, її народженням, існуванням і смертю, та слів, що вказують на фізичне здоров'я, силу, самопочуття людини. Досліджено структуру лексико-семантичної групи «Фізичний стан людини» та проаналізовано дві мікрогрупи з ядерними одиницями життє та сила. Здійснено порівняльний аналіз вживання лексем у творах Петра Могили та в сучасній українській мові

Ключові слова: Петро Могила, абстрактна лексика, лексико-семантична група, мікрогрупа, сема, семантика

1. Вступ

Постать Петра Могили, представника староукраїнської вченості доби першої половини XVII ст., дедалі більше привертає увагу науковців. Учені досліджують його діяльність у різних аспектах: як культурного, освітнього і релігійного діяча, організатора і талановитого реформатора церковного життя, проповідника, мислителя, видавця книг, захисника української культури, засновника, благодійника і покровителя першого в Східній Європі вищого навчального закладу – Києво-Могилянської колегії, що стала попередницею академії та університету. Проте деякі сторони його богословської, літературної та наукової спадщини потребують подальшого вивчення. Насамперед, це стосується лінгвістичного аспекту оригінальних і перекладних творів. Інтерес до мовотворчості відомого культурного діяча зумовлений тим, що на основі використання автором певної лексики можна краще і глибше вивчити особистісну мовну свідомість, духовний світ автора, а також відтворити історичну лінгвістичну реальність. За індивідуальною мовною картиною світу можна реконструювати світогляд мислителя – його уявлення про ціннісні орієнтири в особистому житті та соціальній реальності, ставлення до подій тогочасного життя.

2. Літературний огляд

Особистістю Петра Могили вперше зацікавилися його сучасники. Так, А. Кальнофойський та С. Косів уже наприкінці XVII ст. високо оцінювали творчість мислителя. Починаючи з XIX ст., поглиблюються дослідження життя і діяльності митрополита в науково-теоретичному аспекті. Зокрема, збагатили науку відомостями про особистість Петра Могили праці професорів-росіян Київської духовної академії

С. Т. Голубева [1], Ф. І. Титова [2], у яких позитивно оцінюється діяльність культурного діяча.

Тільки в останні десятиріччя XX ст. з'явилися ґрунтовні наукові дослідження, присвячені вивченню творчості цієї непересічної особистості. Великим внеском у нове осмислення діяльності митрополита та епохи, у яку він жив, стали наукові розвідки В. М. Нічик [3], А. І. Жуковського [4], І. А. Шевченка [5]. Дослідники високо оцінили його здобутки. До святкування 400-річчя від дня народження Петра Могили в Україні з'явилися важливі наукові видання, присвячені його національно-культурній діяльності, зокрема «Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч: [Матеріали міжнародної наукової конференції «Петро Могила і сучасність» – Київ, 1996] та колективна монографія «Феномен Петра Могили: Біографія. Діяльність. Позиція» [6], підготовлена відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України.

Про особливості мови творів київського митрополита знаходимо відомості у статті Г. М. Наєнко [7]. Проте саме абстрактна лексика мови творів Петра Могили досліджена недостатньо, а вона є важливою у формуванні лексичного фонду староукраїнської мови. Окремі лексико-семантичні групи на позначення абстрактних понять, виявлені у творах Петра Могили, ще не були об'єктом спеціального дослідження, хоча вони яскраво віддзеркалюють певні тенденції в розвитку української лексики та стан тогочасної термінології.

3. Мета та задачі дослідження

Мета дослідження – проаналізувати лексеми на позначення фізичного стану людини, виявлені у творах Петра Могили, з погляду семантики та про-

стежити шляхи розвитку їх значень у сучасній українській літературній мові.

Головними завданнями є:

- 1) встановити основний склад лексико-семантичної групи «Фізичний стан людини»;
- 2) проаналізувати мовні одиниці за походженням;
- 3) з'ясувати їхню структурну організацію;
- 4) простежити функціональні особливості;
- 5) виявити системні взаємовідношення лексичних одиниць на позначення абстрактних понять у мікрогрупі «Фізичний стан людини».

4. Матеріали і методи дослідження

Для з'ясування основного складу абстрактної лексики було взято до уваги ті тексти Петра Могили, які написані староукраїнською мовою того часу: казання «Крестъ Христа Спасителя и кожного человека», щоденник «Собственноручныя записки», «Требник».

Методологічна основа цієї розвідки ґрунтується на принципах системного підходу до семантико-стилістичного аналізу абстрактної лексики та єдності форми і змісту. Методологія дослідження заснована на методиці формалізованого аналізу лексичної семантики. За цією методикою виявляємо та визначаємо мікросистемні об'єднання лексичних одиниць, здійснюємо аналіз структури їхнього змісту, встановлюємо закономірності внутрішньої організації та окреслюємо їхні межі в системі абстрактної лексики творів Петра Могили. Мовні одиниці постають у багатомірних взаємовідношеннях як стилістично довершені формально-змістові структури.

Методи дослідження пов'язані з доволі жорсткою логікою аналізу історичного лінгвістичного матеріалу, якою передбачено застосування дескриптивного методу, методів контекстуальної ідентифікації, словникового аналізу та інтерпретації контексту, прийоми компонентного аналізу та опозицій.

5. Результати дослідження та їх обговорення

Лексико-семантична група «Фізичний стан» формуються лексемами на позначення понять, пов'язаних із життям людини, її народженням, існуванням і смертю, та словами, що вказують на фізичне здоров'я, силу, самопочуття людини: *животь, житіє, могты, можность, моць, нароженя, немоцный, сила, слабый, смерть*.

У структурі групи «Фізичний стан» можна виділити дві мікрогрупи:

- 1) лексеми на позначення фізичного існування з ядерною одиницею *житіє*;
- 2) мікрогрупу, що характеризує фізичний та фізіологічний стан організму, з ядерною одиницею *сила*.

5.1. Мікрогрупа з ядерною одиницею *житіє*

До складу мікрогрупи з ядерною одиницею *житіє* входять такі лексеми – *житіє, животь, нароженя, смерть*.

На позначення поняття *життя* в розумінні «існування від народження до смерті» у досліджуваних творах паралельно вживаються два синоніми – *животь* та *житіє*.

Лексема *житіє* в аналізованому реченні Петра Могили має різні семантичні відтінки: життя Ісуса Христа, життя християнина згідно морально-релігійних норм, життя людини як основи буття світу: *Сіе естъ безстрастнаго житіа основаніе и начало Иноческое житіе христіанскаго житіа естъ съвршенство, съвршенство же христіанское Христова житіа естъ подражаніе* [8]. У СУМі слово *житіє* зафіксовано зі значно меншим семантичним обсягом, обмеженим сферою функціонування: опис чийогось життя (найчастіше святого); і як *застаріле*, з іронічним відтінком означає те саме, що життя [9].

Лексичну одиницю *животь* ССМ фіксує зі значенням «життя», тобто фізичне існування істоти [10]. Ця семантика із дещо трансформованим відтінком «вічне» простежується і в текстах аналізованого твору Петра Могили: *Кто тебѣ хочеть тыи добра, до которыхъ Я его взываю, одѣдичити, то естъ животь вѣчный, царство небесное, покой устачивный и роскоши завжды траваючи...* [11]. Лексема *животь* церковнослов'янського походження [12]. У сучасній мові вона розвиває й інше значення, позначаючи частину людського тіла та значення «життя», що подане у СУМі [9] із приміткою *застаріле*. У сучасній релігійній практиці, зокрема, під час богослужіння лексема *животь* вживається зі значенням «життя».

Слова *житіє* та *животь* формують опозицію тотожності, в якій є неповними синонімами. Інтегративною є сема «існування», диференційними для них виступають семи «частина», «людський», «тіло».

Лексема *нароженя* у XVII ст. пов'язана переважно з народженням Христа [10]. У творах Петра Могили ця мовна одиниця вживається в такому самому значенні: *Церковь святая православно-католическая Въсточная, матка наша, облюбеница Пана и Спасителя нашего Ісуса Христа, хотячи насъ, сыновѣ своихъ, уставичне яко в наболюую и до сконалиую любовь ку Облюбенцеви своему запалити, добродѣйства Его, который Онѣ, през принятое на Себе чловечество, от нароженя ажъ и до поднятия добровольной смерти показати рачил* [11]. Лексема *нароженя* є давнім запозиченням із церковнослов'янської мови [13]. У сучасній мові слово *нароженя* вживається у значенні «давати початок чомунебудь, створювати щонебудь, бути причиною появи когось, чогось» [9].

Слово *смерть* у ССМі засвідчене зі значенням «природне, біологічне закінчення життя; насильницьке припинення життя – смерть, вбивство, страта» [10]. У творах Петра Могила наголошує на неминучості смерті для людини: *Смерть каждого чловѣка живот губит, что самим смыслом нашим естъ явно* [14]. Як і все суще у світі, що виникає, існує і гине, людина підлягає дії природного закону. У цьому розумінні, смерть є закономірним завершенням життя.

Проте в XVI–XVII ст. смерть не усвідомлювалася людиною як цілковите припинення і знищення життя. Важка й болісна, покрита таїною, незбагненою для мешканців цього світу, вона сприймалася як перехід від одного способу життя до іншого: від земного – до небесного, від тілесного – до духовного.

Під час цього переходу зникають одні й з'являються інші якості, але незмінною залишається сама духовна сутність, бо дух не підлягає загибелі, він є безсмертним. Отже, смерть є насамперед не припинення життя, а особливий перехід до кращого життя, істинного, досконалого, не обтяженого тілесними турботами, прикрощами, стражданнями. Людська смерть принципово відрізняється від кінця існування всіх інших живих Божих творінь, бо лише людина призначена до життя вічного [3]. Саме з таким значенням уживається лексема *смерть* у творах Петра Могили: *З неволѣ вѣчнои погибели выкупити насъ рачиль и упадлыхъ през грѣхъ прѣвородный праотца презъ пониженю и от всѣхъ възгорженю на древѣ Свою смерть поднесль и въздвигнулъ...* [11]. У системі сучасної української літературної мови слово *смерть* багатозначне: воно стосується біологічного припинення функціонування організму, зокрема «припинення життєдіяльності організму і загибель його; припинення біологічного обміну речовин в організмі або його частині; припинення існування людини, тварини; протилежне життя; кончина, скін» [9]. Ця полісемія свідчить про те, що сучасне розуміння цього слова тяжіє більше до земного, функціонального, матеріального, ніж у XVII ст.

Для лексем мікрогрупи на позначення фізичного існування – *животъ, народження, смерть* – інтегративною є сема 'життя', а диференційними – 'закінчення', 'загибель', 'початок'. Лексичні одиниці *животъ, смерть* пов'язані антонімічними відношеннями як протилежності.

5. 2. Мікрогрупа з ядерною одиницею *сила*

Ця мікрогрупа характеризує фізичний та фізіологічний стан організму. До її складу входять такі лексеми: *сила, могты, можность, моць, немоцный, слабый*. Ядром групи є лексична одиниця *сила*.

У XIV–XV ст. лексема *сила* належала до багатозначних мовних одиниць і означала «спроможність, могутність, збройні сили, насильство, примус» [10]. Одне з цих значень зафіксоване і в текстах Петра Могили: *Егда человекская изнеможе сила тогда Божія въ немоци съврѣшишь* [8]. Тут слово *сила* має значення «спроможність людини». У цьому ж реченні йдеться про інший вид сили, трактування якої не зафіксоване в словниках – *Божу силу*, яка за своєю суттю є більш досконалою. Лексема *сила* праслов'янського походження. Етимологія виводиться від **сила*, яке споріднене із **silo* «сильце» [13]. У сучасній мові лексема *сила* значно розширила свою семантику: у її тлумаченні СУМ виокремлює дванадцять значень, найважливішими з яких є «фізична енергія людини, тварини; здатність людини до духовної діяльності; енергія, що діє на матеріальні тіла; могутність, влада, авторитет; ступінь вияву чогонебудь; напруженість, інтенсивність» [9].

Між словосполученнями *Божія сила* і *человѣческаа сила* і їх відношенням до лексеми *сила* формуються дворівневі привативні опозиції, у яких гіпонімічну функцію виконують сполучення *Божія сила* і *человѣческаа сила*, а лексема *сила* їх об'єднує в одне ціле, виступаючи гіперонімом.

Напівпериферію в мікрогрупі з ядерною одиницею *сила* утворюють лексеми: *могты, можность, моць*.

Дієслово *могты* у творах Петра Могили вжито зі значенням: «бути в стані, в силах що-небудь робити»: *Абысмо упрацованыи и трудами постной дороги земдленыи под тѣнемъ лиятя того животворящего древа, то ест с припоминаня добродѣиствъ, через крестъ от Христа намъ поданыхъ, отпочинокъ и охолоду нѣякуюсь духовную мѣти могли, и мерру, албо горкость утрапены и удрученя тѣла* [11]. Етимологічні розвідки засвідчують праслов'янське походження слова *могти* та його зв'язок із давнім інфінітивом **mogti* [13]. У сучасній мові лексема *могти* активно вживається в значенні «бути спроможним щось зробити» [9], що близьке до семантики слова часів Петра Могили.

Абстрактне слово *можность* спільнокореневе до *могты*. Має значення «могутність, сильність». Із цією семантикою воно вжите й у досліджуваних творах: *Яко малый Давидъ, Христось Спаситель наш, ведлуг смотренія плѣти з горбицы милосердіа и челоуколюбія Своего, пята каменій пренайдорожыхъ, ранъ своихъ, доброволне вынявши, з процы можности Бозства Своего* [11]. Віддієслівниковий іменник *можность* у сучасній мові не поширений, його літературний еквівалент «спроможність» [9].

Лексема *моць* у тексті Петра Могили має значення «фізична витривалість, сила, дужість» [9]: *Тои потреба наболишею моцю боронити* [11]. Етимологія цього слова виводиться від польського *tos*, що має значення «сила, змога». Воно відповідає українському застарілому слову *міч*, яке пов'язане з лексемою *могти* [13]. У ССМі [10] слово *моць* подано в чотирьох значеннях, основне з яких є «спроможність». У сучасній мові вживається *міць, міцність* зі значенням «фізична сила, могутність» [9].

Для лексем *моць, можность, могты*, які є синонімами і перебувають в опозиції тотожності, інтегративно виступає сема 'сила'.

На периферії мікрогрупи з ядерною одиницею *сила* перебувають лексеми *немоцный* і *слабый*. У межах своєї мікрогрупи вони є синонімами й формують опозицію тотожності.

Із протилежною семантикою до лексеми *моць* виступає прикметник *немоцный* зі значенням «недостатньо сильний»: *Слабымъ и немоцнымъ моцное обуздаль* [11]. Етимологія похідного прикметника *немоцный* виводиться з іменника «міць». У сучасній українській мові лексема *неміцний* зі значенням: який легко можна розбити, зламати, зруйнувати, порвати; позбавлений міцності, недостатньо сильний, здоровий; слабкий; якого легко можна порушити, нестійкий [9].

Синонімом до прикметника *немоцный* виступає лексема *слабый*, яка має значення «хворий, недужий»: *Слабымъ и немоцнымъ моцное обуздаль* [11]. Лексема *слабый* походить від праслов'янського **slabъ* – «слабий, виснажений, безсилий, млявий» [13]. У сучасній мові належить до розмовної лексики і має значення «хворий, недужий».

Лексеми *могты, можность, моць, сила, слабый, немоцный* утворюють еківолентну опозицію, у

якій інтегративним виступає семантичний компонент 'сила', диференційними – семи 'збройний', 'недостатньо', 'хворий', 'насильство', 'примус', 'напруженість', 'інтенсивність'.

6. Висновки

Проаналізовані лексеми на позначення фізичного стану людини є важливим складником у динаміці лексичної системи староукраїнської мови першої половини XVII ст., що визначає основу лексичного фонду української літературної мови. Відтак дослідження абстрактної лексики цієї історичної доби знакове для історичної та сучасної лексикографії, де важливим є витлумачення кожної лексичної одиниці з погляду її функціонування у писемних пам'ятках та з'ясування її ролі й місця у формуванні словникової системи сучасної української мови.

Тому системні лексико-семантичні відношення між доволі самостійними, на перший погляд, лексичними одиницями в межах їхніх угруповань підпорядковані загальномовній тенденції тяжіння

до системи лінгвальних сутностей, структурно зумовлених мовою. Це показник спрямованості думки Петра Могили на фундаментальні орієнтири життя й діяльності людини, пов'язані з мовною картиною світу, ментальністю та інтелектуальними запитами суспільства. Так, мікрополе «Фізичний стан» окреслене ядрними «житіє» і «сила». У часи Петра Могили паралельно існували дві лексеми – *житіє* та *животь*, вказуючи на поняття «життя». У сучасній мові лексема *животь* повністю змінила семантику – зараз вона вказує на частину людського тіла. Лексема *житіє* трансформувалась у *життя*. Слово *смерть* у системі сучасної української літературної мови багатозначне – воно більше, ніж у XVII ст., тяжіє до земного, функціонального, матеріального.

Мовні одиниці цієї лексико-семантичної групи багатфункціональні: вони визначають межі змісту групи та взаємозв'язок між ними за синонімічними та антонімічними відношеннями.

Література

1. Голубев, С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1 [Текст] / С. Т. Голубев. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 576 с.
2. Тітов, Х. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII–XVIII вв. [Текст] / Х. Тітов. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1924. – 546 с.
3. Нічик, В. М. Петро Могила в духовній історії України [Текст] / В. М. Нічик. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. – 328 с.
4. Жуковський, А. І. Петро Могила й питання єдності церков [Текст] / А. І. Жуковський. – К.: Мистецтво, 1997. – 304 с.
5. Шевченко, І. Багатоликий світ Петра Могили [Текст] / І. Шевченко // Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 247 с.
6. Климов, В. Феномен Петра Могили: Біографія. Діяльність. Позиція [Текст] / В. Климов, А. Колодний, А. Жуковський та ін. – К.: Дніпро, 1996. – 270 с.
7. Наєнко, Г. М. Запозичена та іншомовна лексика в «Требнику» Петра Могили [Текст] / Г. М. Наєнко // *Ukrainica I. Soucasnaa ukrajiništika. Problemy jazyka, literatury a kultury.* – Olomouc, 2004 – P. 62–66.
8. Могила, П. Собственноручныя записки Петра Могили [Текст] / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – 1887. – Т. 7, № 3. – С. 49–132.
9. Словник української мови. Т. 1-11 [Текст] / ред. І. К. Білодід та ін. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – 799 с., 550 с., 477 с., 840 с., 840 с., 832 с., 723 с., 927 с., 423 с., 699 с.
10. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Т. 1-2 [Текст] / ред. Л. Л. Гумецька. – К.: Наук. думка, 1977–1978. – 632 с., 592 с.
11. Могила, П. «Крестъ Христа Спасителя и каждого человека», проповедь, произнесенная 4 марта 1632 г. [Текст] / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – Т. 8, № 1. – 1914. – С. 386–421.
12. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1-4 [Текст] / М. Фасмер. – М., 1986–1987. – 576 с., 672 с., 832 с., 864 с.
13. Етимологічний словник української мови. Т. 1-5 [Текст] / ред. О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982–1989. – 632 с., 572 с., 552 с., 656 с., 704 с.
14. Могила, П. Требник. Т. 1 [Текст] / П. Могила. – Канберра: Українська Автокефальна Православна Церква в Австралії й Новій Зеландії, 1988. – 424 с.

Рекомендовано до публікації д-р філол. наук, професор Лучик А. А.
Дата надходження рукопису 04.01.2017

Тома Наталія Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент, кафедра загального та слов'янського мовознавства, Національний університет «Киево-Могилянська академія», вул. Сковороди, 2, м. Київ, Україна, 04655
E-mail: toma.natalia@gmail.com